

EPOSLARDA HÜQUQİ DÖVLƏT İDEYALARI

Məqalədə Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrində hüquqi dövlət ideyasının yaranması araşdırılır. Bildirilir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında hüquqi dövlət ideyasının ilk cücərtiləri olmuşdur. Eyni zamanda, məqalədə Nizami Gəncəvi və Xaqani Şirvani yaradıcılığında ideal cəmiyyət ideyaları təhlil olunur, maraqlı ümumiləşdirmələr edilir.

Məqsəd - dastanlarda hüquqi dövlət ideyalarını araşdırmaq

Metodologiya - sistem yanaşma

Tədqiqatın nəticələri - epos və dastanlarda hüquqi dövlət və ideal cəmiyyət ideyalarına rast gəlmək mümkündür.

Açar sözlər: hüquqi dövlət, ideal cəmiyyət, ədalət, azadlıq, “Kitabi-Dədə Qorqud”

Giriş

Müasir fəlsəfə elmində demokratik təsisatlardan biri, qanunun mükəmməlliyini və aliliyini özündə əks etdirən ideal hakimiyyət forması olan hüquqi dövlət problemi aktuallığı ilə diqqət mərkəzində durur. Qloballaşan dünyada hüquqi dövlət və onun əsası kimi vətəndaş cəmiyyəti ictimai-siyasi inkişaf prosesini istiqamətləndirən dəyərli fenomen hesab olunur. Dünya sosial-fəlsəfi fikir tarixində hüquqi dövlət ideyasının nəzəriyyədən təcrübəyə çevrilməsində həmin ideyaya müxtəlif fəlsəfi-siyasi yanaşmalarda ədalətli dövlət axtarırları olmuş, bəşəriyyət əsrlər boyu mükəmməl hüquqi qanunlara əsaslanan demokratik vətəndaş cəmiyyətinə və hüquqi dövlətə qovuşmağa çalışmışdır.

Hüquqi dövlət uğurlu ideya, elmi nəzəriyyə, fəlsəfi konsepsiya və real təcrübə kimi bəşər sivilizasiyasının ən mühüm nailiyyətlərindən biridir. Hüquqi dövlət quruculuğu, bu gün ən əhəmiyyətli universal dəyər olaraq hər bir müstəqil dövlətdə humanizm, ədalət və insan hüquq və azadlıqlarının, şəxsiyyətin şərəf və ləyaqətinin təminatçısı olan ən təsirli təcrübə təsisatı kimi çıxış edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda hüquqi dövlət ideyası

Azərbaycanın əsrlər boyu yaratdığı və bəşər mədəniyyətinə töhfə verdiyi ədəbi-mədəni, fəlsəfi abidələrdə, müxtəlif dövrlərdə yaşamış yaratmış mütəfəkkirlərin əsərlərində ideal dövlət, yəni bir növ “hüquqi dövlət” ideyaları da öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan xalqının ictimai-fəlsəfi, siyasi varlığının bədii inikası, tarixi və ümumtürk ortaq mədəni abidəsi olan “Kitabi - Dədə Qorqud” tayfa-qəbilə quruluşunun dağılması dövlətin təşəkkül tapdığı dövrün məhsuludur. Azərbaycanın sosial-siyasi və hüquqi fikrini zənginləşdirən epos tarixliklə müasirliyin vəhdəti kimi diqqəti cəlb edir. Eposda ehtiva olunan “hüquqi” dövlətin bir çox ideyaları burada öz əksini tapmışdır: “Ədalətli hökmdar, ədalətli qanun və ədalətli cəmiyyət və s. bu kimi ideyalar deyilənlərə nümunə ola bilər” [1, s.66].

Bu “hüquqi” dövlətin başçısı xanlar xanıdır. Bu dövlətin strukturunda bəy elitası əsas yer tutur. Oğuz dövlətinə daxil olan qəbilə qurumlarının başçıları həm hakim, həm ağsaqqal, həm də hərbi sərkərdədir. Onların dini başçı olmalarına heç bir “işarə yoxdur” [5, s.35]. Ə.Sultanlı Oğuz dövlətində təkbəşinə idarə üsulunun hakim olduğunu, hakim elitanın varlandığını, cəmiyyətdə bərabərsizliyin yarandığını, əhalinin həm də hamılıqla əsgər olduğunu göstərir.

Oğuzlar öz dövlətlərinin müstəqilliyi və suverenliyi uğrunda elliklə vuruşurlar. Onlar vətənpərvərliyə, cəngavərliyə, qəhrəmanlığa əsaslanaraq, mütəşəkkil bir qüvvə kimi öz yurdlarını, obalarını müdafiə edirlər. Oğuz cəmiyyətində:

- sosial ədalət hökm sürür;
- ictimai və etik fərqlər yoxdur;
- qayda-qanunlar, əxlaq maraqları müqəddəsdir;
- qonşulara tolerant münasibət bəslənir.

Bütün bunlar isə "hüquqi" ədalətli dövlətin əlamətləridir. Türkiyəli tədqiqatçı Faruq Sümər "Oğuzlar" əsərində göstərir ki, oğuzların yabqular tərəfindən başçılıq edilən dövlətləri vardı. Onlar qışda Amu - Dəryanın mənbəyi yaxınlığında Yenikənddə yaşayırdılar. Oğuzlara ordu komandanı başçılıq edirdi. F.Sümər "Dədə Qorqud" dastanından bəhs edərkən "dastanlardakı oğuz elində feodal səciyyəli bir siyasi quruluşun nəzərə cərpdiyini" da qeyd edir: "Hər bəyin özünə aid və üzərində yalnız özünün hakim olduğu bir ərazisi var. Bəylər yurdlarındakı ordalarında yaşayaraq, başında durduqları boyu idarə edirlər... Bəylərin ağaları öz qol bəyləridir. Üç - oxların qol bəyi eyni zamanda boz-oxu bəyinin də rəhbəridir. O, bu sifətlə bəylərbəyi ünvanını daşıyırdı. Bəylərbəyinin ağası isə xan, yəni hökmdardır" [6, s.365]. Göründüyü kimi, Azərbaycanın dövlətçilik tarixində mühüm yer tutan oğuz dövləti özünün spesifikliyi ilə fərqlənir. Çünki bütün Qərb dövlət nəzəriyyələri, xüsusən marksizm "dövləti sinifli cəmiyyətin məhsulu" hesab etdiyi halda türk dövlətçiliyi bu çərçivədən kənara çıxaraq qəbilə-tayfa quruluşunda yaranmışdı. Türk cəmiyyətində iqtisadi deyil, hərbi hakimiyyət hakim idi. Türklər öz dövlətlərinin və cəmiyyətlərinin vəhdətini El adlandırırdılar. El ərazi deyil, siyasət mənasında dövlət hesab edənlər də var. "El orda və tayfanın birgə mövcudluq forması idi" [7, s.122].

Türk cəmiyyətini, türk dövlətini, el sülh üzərində təşəkkül tapmış hərbi demokratiya kimi səciyyələndirirlər.

Azərbaycan xalqı türk xalqları arasında ən qədim dövlətçiliyi olan xalq hesab olunur. İslamaqədərki Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində tayfa dövlətçiliyi əsas yer tutmuşdur. Bu baxımdan "Kitabi - Dədə Qorqud" eposu Azərbaycan dövlətçiliyi haqqında ilk mərkəzlərdən hesab edilir. "Türk xalqlarının müştərək ədəbi abidəsi olan "Kitabi - Dədə Qorqud" eposunun əsas ideyası türk tayfalarının 24 oğuz tayfasını vahid xalq və dövlət halında birləşdirməkdən ibarətdir. Burada tayfa ... müəyyən ərazi, maddi, mənəvi-əxlaqi birgəlik əlamətlərinə malik El mənasında işlənir. Hər Elin öz siyasi-hərbi başçısı var. "Kitabi - Dədə Qorqud" eposunda müxtəlif tayfaları Xalq birliyinə - vahid türk dövlətçiliyinə gətirib çıxaran əsas siyasi-ideoloji amillər vardır" [8, s.84]. Müəllif dövlətçilik haqqında ilk təsəvvürlərin eposda təsadüf olunduğunu, bu dövlətçiliyin əsas atributlarının vətəncilik, ailə və ordu, özünəməxsus adət-ənənələri, həyat tərz, davranış və əxlaq normaları olan El kultundan ibarət olduğunu göstərir. Oğuzlarda dövlət, dövlətçilik müqəddəs hesab olunurdu. Epos da dövlətçilik haqqında monumental, ensiklopedik ümumtürk abidəsidir.

İslam dini VII əsrin sonu VIII əsrlərdə Azərbaycan cəmiyyətində inteqrasiyaedici vahid ümmətçilik, dini birlik yaratdı. Dil birliyi, vahid Azərbaycan xalqı yarandı. "Həmin proseslər Azərbaycanda dövlətçiliyin yeni mərhələsinə keçməsi üçün şərait yaratmışdır" [8, s.94]. Həmin xalq dövlətçiliyi vətəndaş, dilə, dinə və hərbi birliyə əsaslanırdı.

Eposdan göründüyü kimi, "oğuzlarda "vətən", "yurd", "cəmiyyət" və "dövlət" anlayışları, vəhdət, sinkretik bir məna daşıyır. Bir sözlə, oğuzların "demokratik", bir növ "hüquqi" "xalq" dövlətində təbəqələşməsi onun vətəndaş" birliyini pozmur, el, yurd, vətən, cəmiyyət, dövlət, vəhdət haqqında çıxış edir. Qədim oğuzların yaşadıkları məkan "onlar üçün həm doğma yurd, el-oba, vətən, həm də heç zaman basılmaz olan möhtəşəm və qüdrətli bir dövlət idi" [2, s.69]. Oğuzlarda vətən el-oba, yurd istəyi xalqın və dövlətin varlığı uğrunda yenilməz mübarizə ilə qovuşurdu.

Oğuz dövləti özünün demokratik prinsipləri ilə fərqlənirdi. Burada:

- insanlar və xalqların birliyi bir növ "vətəndaş" həmrəyliyi hökm sürürdü;
- cəmiyyətdə əmin-amanlıq, dinclik, xoşbəxtlik və tolerantlıq mühiti formalaşdırılmışdı.

Bütün Şərqi və Azərbaycanın ictimai-fəlsəfi, siyasi-hüquqi fikir tarixində möhtəşəm yer tutan Oğuz dövlətçilik təcrübəsi özündən sonra yaranan dövlətlərin inkişafına təsir etmişdir. Belə ki,

həmin "dövlətlərin uzun müddət yaşaması möhkəmliyinin ... rüşeymlərini siyasi-hüquqi fikir tariximizə Oğuz cəmiyyətinin (dövlətinin - R.Q.) tarixi təcrübəsi ərməğan vermişdir. Belə tarixi təcrübənin və tarixi reallığın orijinallığı öz dəyərini bu gün də tayfa və xalqlar Oğuz cəmiyyətinin dövlətçilik təcrübəsindən və idarəetmə ənənələrindən bəhrələnmiş, onun hər b mədəniyyətini, düşməyə qalib gəlmək və onunla sülh yaratmaq siyasətini əxz və özünə örnək etmişdir" [2,s.69]. Bununla da özündən sonrakı dövlətçilik ənənələrinin yaranmasında xüsusi rol oynamış Oğuz dövləti öz dövrünün özünəməxsus idarəçilik və dövlətçilik forması olmuşdur.

Qədim dövlətçilik ənənələrinə malik Azərbaycan hun-qıpçaq dövlətinin tərkibində olmuşdur. Azərbaycanın oğuz-səlcuq dövlətini ideal dövlət quruculuğu təcrübəsini "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanı təsdiq edir. Bu dövləti mükəmməl idarəçilik ierarxiyası daha da möhkəmləndirmişdir. Oğuz dövlətinin əyalətlərdəki bütün problemləri dövlət başçısının yanında çağırılan bəylərin yığıncağında müzakirə olunur və həll edilir. Akademik N.Cəfərov eramızdan əvvəlki minilliyin ortalarına qədər "Azərbaycanda biri digərinin bilavasitə varisi olan aşağıdakı dövlətçilik mədəniyyətlərinin mövcud olduğunu göstərir:

1. Qədim (ümum) türk (hun-qıpçaq) dövlətçilik mədəniyyəti.

2. Türk-müsəlman (oğuz-səlcuq) dövlətçilik mədəniyyəti". Müəllif müstəqil türk-müsəlman dövlətlərindən XII-XIII əsrlərin Atabəylər dövlətinin adını çəkir. N.Şəmsizadə Atabəylər dövlətində idarəçiliyin qanuna və mənəvi prinsiplərə əsaslandığını, dinin qanunun dayağı olduğunu cəmiyyətin mənəvi hakimi kimi çıxış etdiyini, saflaşdırıcı rol oynadığını göstərir: "Azərbaycan dövlətçiliyində ziddiyyətlər din və dövlət mənafeləri arasında uyğunsuzluqdan meydana gəlirdi" [8,s.98].

Azərbaycan dövlətçilik tarixində XIII əsrin sonlarından 1736-cı ilə qədər mövcud olan Səfəvilər şialik məzhəbindən ideologiya kimi istifadə edərək mərkəzləşmiş dövlət yaratdılar. Bu dövlət Azərbaycan dövlətçiliyinin zirvəsi, tipik feodal monarxiyası idi. XVII əsrin sonundan XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dövlətçiliyi tənəzzülə uğradı, XVIII əsrdə xanlıqlara bölünən Azərbaycanı vahid dövlət halına gətirmək istəyən Fətəli xanın cəhdi uğursuzluğa düşərək oldu. XX əsrin əvvəlində AXC Şərqdə Avropa tipli hüquqi dövlət nümunəsi oldu. Sovet dövründə formal dövlətçiliyə malik Azərbaycanda XX əsrin sonlarında yeni hüquqi dövlət reallaşdı.

XVIII əsrdən sonra Azərbaycan dövlətçilik tarixində təbii proses hesab edilən xanlıqlar dövründə ordu mərkəzi hakimiyyətə deyil, ayrı-ayrı xanlara tabe olmaqla yeni geosiyasi şəraitdə ümummilli təhlükəsizliyi təmin etməkdə aciz idi. Rusiya və Qacar İranı dövlətinin işğalçılıq siyasəti sonda "milli dövlətçilik təfəkkürünün demək olar ki, darmadağın edilməsi ilə nəticələndi" [9,s.99].

"XIX əsrin əvvəllərindən dünyanın, eləcə də Şərqlə Qərbin iqtisadi, siyasi-ideoloji münasibətlərinin tarixində olduqca qaynar bir dövr başlayır. Məhz bu dövrdə qabaqcıl Şərq mütəfəkkirləri milli birlik, ictimai ittifaq, müstəqil dövlətçilik ideyaları üzərində daha ardıcıl, daha intensiv düşünməyə ehtiyac duyurlar. Azərbaycanda bu cür mütəfəkkirlər çox olmuşdur: yalnız bir neçə möhtəşəm ad çəkməklə kifayətlənirik: A.Bakıxanov, M.F.Axundov... Və ən möhtəşəmi Şeyx Cəmaləddin Əfqani!" [9, s.99].

XIX əsrdə C.Əfqani konstitusiyalı respublika dövlət quruluşunun bərqərar olmasını istəyirdi. Dini və dünyəviliyin vəhdətinin tərəfdarı olan mütəfəkkir klassik islama qayıtmağa, milli dövlətdə islamın mədəniyyət, demokratiya azadlıq və bərabərliklə birlikdə inkişafına çalışırdı.

"...Orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərindən etibarən dünyanın texnoloji, ictimai-mədəni, ideoloji "tarazlığı" qarşısızalmaz bir sürətlə pozulmağa başladı - hər cəhətdən irəli getmiş Qərbin hər cəhətdən geri qalmış Şərqlə müxtəlif formalarda müdaxilələri onu (Şərqi) tədricən siliklədi, hərəkətə gətirdi. Və Şərqlin Qərb qarşısında heyrəti, tərəddüdləri, müxtəlif xarakterli reaksiyaları get-gedə daha fəal bir şəkildə təzahür etdi ki, həmin təzahürlərin ən intensiv, heç şübhəsiz, Cəmaləddin Əfqaninin fəlsəfi-ideoloji yaradıcılığı idi geri qalmış Şərqlə irəli getmiş Qərbin yeni dövrdəki çoxtərəfli münasibətlərinin tarixi xarakteri ən obyektiv şəkildə məhz həmin fəlsəfi-ideoloji yaradıcılıqda öz inikasını tapmışdır" [9, s.99].

Oğuz dövləti belə desək, yazılmış qanunlardan çox, yazılmamış qanunlar – adət-ənənə, ağsaqqal məsləhəti, Dədə Qorqud müdrikliyi əsasında fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan tədqiqatçısı S.Əlyarov "Dədə Qorqud" eposunda oğuzların demokratik, "hüquqi" dövləti və onun təsisatlarının parlamentinin, qurultayının, şuralarının mövcudluğundan bəhs edir. S.Əlyarov yazır: "Kitabdakı "qocalar" anlayışı Rəşidəddin və Əbülqazinin kitablarındakı "kənkəş bəylər" nə tam uyğundur... Beləliklə, hərbi demokratiya dövründə daimi hakimiyyət orqanları olan hərbi şura (ağsaqqallar şurası) oğuz tarixində doqquz "qocadan" - kənkəş bəylərindən ibarət olmuşdur" [10,s.151].

Digər Azərbaycan tədqiqatçısı Bəxtiyar Tuncay V.V..Radlovun "Qədim türk lüğətində "toy", "qurultay" terminlərilə yanaşı "kenkəş" (şura parlament) [11,c. 299] kəlməsinin də işləndiyini, "Avropa dillərindəki "konqress" (qurultay, parlament) termininin həmin kəlmədən törəmə olduğunu ehtimal edir" [12,c.94]. Müəllif qədim türk dilində "El" in termin kimi cümhuriyyət və respublika anlayışlarına uyğun gəldiyini, demokratik idarəçilik prinsiplərinin, demokratik düşüncə tərzinin, insanlar arasında, o cümlədən qadınla kişi arasında hüquq bərabərliyi ideyasının türklərdən digər xalqlara köçdüyünü göstərir.

"Dədə Qorqud"da oğuzların Azərbaycan torpaqlarında dövlət qurub məskunlaşması, döyüşçü xalqın müdafiə etdiyindən bəhs edən Ş.Cəməşidov yazır: "Bura Oğuz qəhrəmanlarının sakin olduqları, yaşadıkları və müdafiə etdikləri bütöv bir məmləkətdir. Bu məmləkətin hüdudları, sərhədləri vardır. Dürüst sərhədlərə malik bu Oğuz azərbaycanlı məmləkətinin yerini dastanda təsvir edilən hadisələrin hərəkət istiqaməti ilə müəyyənləşdirmək tamamilə mümkündür" [13,s.27]. Beləliklə, eposda oğuzlar dövlət başçısı konkret ərazisi, sərhədləri müdafiə istehkamları, ordusu demokratik təsisatları olan vahid bir dövlətə malikdirlər.

Xaqani Şirvani və Nizami Gəncəvi yaradıcılığında ideal cəmiyyət ideyası

XII əsrin görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Xaqani Şirvani də öz fəlsəfi baxışları ilə fərqlənmişdir. Belə ki, onun "Töhfətül-İraqeyn", "Mədain xərabələri" kimi əsərləri də sosial ədalət, bərabərlik kimi mütərəqqi ideyalar öz əksini tapmışdır. Görkəmli Azərbaycan tədqiqatçısı H.Arslı dünya ədəbiyyatı tarixində Xaqaninin yeri və rolu haqqında yazmışdır ki, Xaqaninin "yaratdığı sənət əsərləri tək öz xalqının deyil, bir çox xalqların fikri inkişafına təsir göstərərək əsrimizə qədər yaşamışdır" [4,s.3].

Xaqani Şirvaninin fikirlərində olan ideal cəmiyyət, demokratik dövlət ideyasına görə dünya sosial-fəlsəfi fikir tarixində önəmli yer tutmuşdur. Azərbaycanın tədqiqatçıları H.Arslı, M.İbrahimov, S.Rzaquluzadə, Z.Quluzadə və başqaları ümumbəşəri ideallardan bəhs etdiyinə görə Xaqanini yalnız Yaxın və Orta Şərqlin deyil, dünya intibahının böyük nümayəndələrindən biri hesab edirlər.

Yaşadığı dövrdə cəmiyyətdəki özbaşınalığı, ədalətsizliyi, qanunsuzluğu, rüşvətxorluğu, zülmkarlığı, yalançılığı, insafsızlığı tənqid edən şair-filosof sosial-siyasi idealının demokratikliyi və humanistliyi ilə fərqlənərək bərabərliyin, insanpərvərliyin, sosial ədalətin, düzgünlüyün, həqiqətpərəstliyin hökm sürdüyü ədalətli, ideal cəmiyyət arzulamışdır. "Xaqani Yaxın Şərq ədəbiyyatı tarixində sarayları, şahlığı, saray mühitinin çirkinliklərini ilk dəfə kəskin tənqid atəşinə tutan böyük sənətkardır" [3, s.36-37]. O, insanın təbii hüquqlarını, sosial bərabərliyinin, ədalətin bərqərar olmasında Tanrının yardımına ümid edirdi. Xaqani ədalətli, zəkali, müdrik şahların cəmiyyəti humanist qanunlarla dəyişdirəcəyinə ümid edirdi. O, ideal cəmiyyəti ideal hökmdarın yaradacağı kimi bir fikrə gəlmişdi. S.Rzaquluzadə Xaqaninin bu fikirlərinin yanlışlığını düzgün izah edir: "Mövcud monarxiya dövlət quruluşu Xaqani üçün təbii göründüyü üçün o, dövlətin digər siyasi quruluşa malik başqa formasını təklif etmirdi" [14, c.47].

H.Arslı Xaqaninin ədalətli şah ideyasının öz dövrünün şahlarını tərbiyələndirmək üçün gərəkli olduğunu, "zəmanə şahlarına ədalətli olmağı, ağılı rəhbər tutmağı, xalqla, insafla rəftar etməyi tapşırıldığını" [4, s.3] göstərir.

Xaqaninin yaşadığı dövrdə Azərbaycan xırda feodal dövlətlərə parçalanmışdı ki, bu da özbaşınalığa, hərc-mərcliyə, zorakılıqlara və qanunsuzluqlara rəvac verirdi. Buna görə də Xaqani ittiham xarakterli sosial-siyasi ideyalar irəli sürür, zalım hökmdarları qanunsuzluqdan çəkinməyə çağırırdı. Şairin demokratik sosial-fəlsəfi ideyalarını orta əsrlərdə Azərbaycanın ictimai-siyasi,

fəlsəfi fikir tarixində mühüm yer tutan, Nizamiyəqədərki humanist və demokratik düşüncə tariximizdə əhəmiyyətli rol oynayan dəyərli ideyalar kimi qiymətləndirmək olar.

İslamın qəbulundan sonra Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində ənənə və mərhələ yaradan Şirvanşahlar, Ağabəylər, Hülakilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Mərkəzləşmiş Səfəvilər kimi Azərbaycan dövlətləri yarandı.

Ədalətli dövlət ideali problemi Azərbaycanın sosial-fəlsəfi fikrində həmişə ən aktual məsələlərdən olmuşdur. XII əsr Azərbaycan Atabəylər dövlətinin inkişafı dövründə Şərq islam müsəlman intibah ənənələrini türk mədəniyyəti ilə qovuşduran Nizami Gəncəvi ideal, ədalətli bir dövlət quruluşu, milli və dini ayrılıqlara fərq qoymayan, bəşəriyyətə səadət gətirəcək adil bir hökmdar obrazı yaratmışdır.

Nizaminin dövründə Azərbaycanda qeyri-məhdud feodal monarxiyası idarəçilik forması mövcud idi. Lakin "Mövcud dövlət quruluşu Xaqani üçün təbii göründüyü üçün o, dövlətin digər siyasi quruluşa malik başqa formasını təklif etmirdi" [1,s.98]. Bu isə Xaqaninin görüşlərindəki ziddiyyətlərlə bağlı idi. O, dövlətin dəyişdirilməsi əvəzinə hökmdarların ədalətinə ümid bağlayırdı. "Dövlətin başında şah dururdu. O, həm dövlət qanunverici, həm də məhkəmə hakimiyyətinin daşıyıcısı idi" [2,s.99]. Deməli Nizaminin dövründəki idarəçilik forması mütləq hakimiyyətə əsaslanırdı. Belə bir şəraitdə Nizaminin ideal dövlət və "xalq hakimiyyəti" ideyaları utopik mahiyyət kəsb edirdi.

Platonun və İbn-Xaldunun ideal dövlət ideyası kimi, N.Gəncəvinin ideal dövlət haqqında görüşlərinin də ümumdünya əhəmiyyəti olmuş və dünya sosial-fəlsəfi və siyasi-hüquqi fikrinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Humanizm, insanpərvərlik, bərabərlik, azadlıq Nizaminin ideal dövlət ideyasının əsaslarını təşkil edir. Nizaminin ədalətli hökmdar ideyası onun ideal dövlət belə deyək ki, hüquqi dövlət təsəvvürlərini tamamlayan cəmiyyətdə qayda-qanunu, əmin-amanlığı təmin edən bir ideyadır. Xalqın dövlət idarəçiliyi işinə cəlb edilməsini, xalq arasından çıxan hökmdarların hakimiyyət başına keçməsinə ideal dövlətin demokratik əlaməti hesab edirdi.

Nizaminin irəli sürdüyü ideal dövlət ("hüquqi dövlət") ideyasında insanların hüquq və azadlıqlarına hörmət və müdafiə olunur, zorakılığa, ədalətsizliyə, özbaşınalığa yer verilmir, cinsi, irqi, bərabərliyi təmin edilir.

Nizaminin ideal "dövlət idarəsini gerçəkləşdirən ideal hökmdar İsgəndərdir. İsgəndərin şəxsində Nizami bilgiyə, hökmətə, sənətə və fikrə bağlı aydın bir hökmdar görməkdədir. Filosoflar, alimlər, ədiblər tərəfindən əhatə olunmuş bu hökmdarın özü dəxi, xarakter (səciyyə), cəsarət və qəhrəmanlığı ilə bərabər, bilgiliyi, həkimliyi və tədbirçiliyi ilə tanınır". Müəllif hökmdarın naibinin qədim yunan filosofu Ərəstu (Aristotel) olduğunu, sarayında ziyalı elitadan təşkil olunmuş "Dövlət Şurası", dövlət işlərində imperatora müşavirlərin kömək etdiyini göstərir.

Azərbaycan tədqiqatçısı C.Mustafayev N.Gəncəvinin ədalətli cəmiyyət və onunla sıx bağlı olan ədalətli hökmdar ideyasına yüksək qiymət verərək göstərir ki, "dahi filosof-şair ən ağıllı idarə forması olan qədim yunan demokratiyasını və humanist, müdrik hökmdar kimi İsgəndər obrazını ideallaşdırmaqla, onu Şərq despotizminə qarşı qoyur, ümumbəşəri xoşbəxtlik problemini həll etməyə çalışırdı" [15,c.34]. Nizami "xüsusi mülkiyyətin, bərabərsizliyin, istismarın, sosial mübarizənin, cinayətin, ehtiyac və qəm-qüssənin olmadığı ümumilik və bərabərliyin, əmin-amanlığın və humanizmin, səmimilik və təvazökarlığın, qarşılıqlı yardımın, saf əxlaqi keyfiyyətlərin hökm sürdüyü azad və xoşbəxt cəmiyyət ideyasını" irəli sürmüşdür. Müəllif Nizaminin öz ideyasını əsaslandırmaq üçün qədim yunan və digər mənbələrə müraciət etdiyini göstərir: "Nizaminin utopiyası təsdiq edir ki, o, bunu yaradarkən yunanlara məlum olan Himalay dağlarının şimalında yerləşən Uttara-Kuru tayfasının cənnət ölkəsi haqqında qədim hind əfsanəsindən istifadə etmişdir. Mənim fikrimcə, Tomas Morun "Utopiyası" da eyni mənbənin təsiri altında yazılmışdır". C.Mustafayevin bu fikri Avropasentristlərin birtərəfli yanaşmalarına zərbə vurdu, bütün ideyalar kimi hüquqi dövlət ideyasının da Qərbdən keçdiyini göstərdi. Bu fikri müdafiə edən A.Quliyev yazırdı ki, mütəfəkkirin sosial-siyasi görüşləri Yaxın və Orta Şərqlə sosial utopiya ilə bağlı fikir tarixini daha da zənginləşdirmiş, ideal cəmiyyətə dair ideyaların Şərqlə

hüdüdlərini aşaraq Avropanın sosial-siyasi fikrində analogi ideyaların formalaşmasına təsir göstərmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

- 1.Quliyev, A. Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrində sosial ədalət ideyası. -Bakı: Səda, -2008, -352 s.
- 2.Quliyev, A. XII-XVI əsrlərdə Azərbaycanın siyasi-hüquqi fikrində qanun və qanunçuluq problem. -Bakı:Qanun, -2005. -375 s.
- 3.Arashlı, H. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri.-Bakı: Gənclik, -1993. - 320 s.
- 4.Arashlı, H. Xaqani Şirvani. -Bakı: Yazıçı, -1982. -62 s.
- 5.Rzayev, Ə. Hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti:genezisi və inkişafı//AMEA Elmi əsərlər. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal.-2011, -№2(17), -s.273-278
- 6.Sümər, F. Oğuzlar. -Bakı: Yazıçı, -1992. -432 s.
- 7.Qumilyov, L. Qədim türklər.-Bakı: Gənclik, -1993. -536 s.
- 8.Şəmsizadə, N. Azərbaycançılıq. –Bakı: Nurlar NPM, -2006. -192 s.
- 9.Cəfərov, N. Azərbaycanşünaslığın əsasları. -Bakı: Pedagogika, -2005. -256 s.
- 10.Əlyarov, S. "Kitabi - Dədə Qorqud" əlyazmaları üzərində çalışmalar// Azərbaycan filologiyası məsələləri. -Bakı: Elm, 1991, III cild. -s. 151-159.
- 11.Радлов, В.В. Словарь/ -Ленинград: ЛГУ, -1969. -299 с.
- 12.Tuncay, B. Sakların tarixi, dili və ədəbiyyatı. -Bakı:Apostrof, -2009. -280 s.
13. Cəmşidov, Ş. "Dədə Qorqud"u vərəqləyərkən.-Bakı: Gənclik, -1969. -98 s.
- 14.Рзагулузаде, С. Общественно-политические взгляды Хагани Ширвани -Баку: Элм, -1962. - 175 с.
- 15.Мустафаев Дж. В. Природа социальных утопии стран Ближнего Востока//-Москва: Вопросы философии, -1968. № 8, -с.75-86.

Расим Гулиев

ИДЕИ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА В ЭПОСАХ

Резюме

В статье исследуется возникновение идеи правового государства в общественно-политической мысли Азербайджана. Рассматривается, что в эпосе «Китаби-Деде Горгуд» зародились первые идеи правового государства. В то же время в статье анализируются идеи идеального общества в творчестве Низами Гянджеви и Хагани Ширвани, даются интересные обобщения.

Цель - исследовать идеи правового государства в эпосах

Методология - системный подход

Результаты исследования - в эпосах и былинах можно встретить идеи правового государства и идеального общества.

Ключевые слова: правовое государство, идеальное общество, справедливость, свобода, «Китаби-Дада Горгуд».

Rasim Guliyev

THE IDEAS OF THE LEGAL STATE IN EPICS

Summary

At the article analyzed the emergence of the idea of the legal state in the socio-political thought of Azerbaijan. It is said that in the epos "Kitabi-Dada Gorgud" there were the first sprouts

of the idea of the legal state. At the same time, the article analyzed the ideas of the ideal society in the works of Nizami Ganjavi and Khagani Shirvani and makes interesting generalizations.

Purpose - to study the ideas of the legal state in the epics

Methodology - system approach

Findings - in epics it is possible to come across the ideas of the legal state and the ideal society.

Keywords: legal state, ideal society, justice, freedom, "Kitabi-Dada Gorgud"

Rəyçi: AƏSMA-nın kafedra müdiri, dos.Zeynəddin Şabanov

Qəbul edilib:02.10 2020